LUND UNIVERSITY

Norra Skåne - ett tidigmesolitiskt centrum?

Karsten, Per; Knarrström, Bo

Published in:
ALE

1996

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Karsten, P., & Knarrström, B. (1996). Norra Skåne - ett tidigmesolitiskt centrum? *ALE*, *1996*(4), 1-10 .

Total number of authors:
2

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Norra Skåne – ett tidigmesolitiskt centrum?

Av Per Karsten & Bo Knarrström
Riksantikvarieämbetet, UV Syd, Lund

Bakgrund och undersökningsområde

Om man vill erhålla en bild av stenåldern i ett mindre utforskat område är fältrekognoscering av uppodlade marker den vedertagna metoden. Slagen flinta noteras eller samlas in och kan förutom en datering även ge en bild av bosättningens utbredning. Arbetsmetoden har dock utvecklats i fullåkersbygder och öppna jordbrukslandskap, en metod som passar dåligt i norra Skåne. Fornlämningsbilden präglas här av ovan mark synliga fornlämningar, ofta från yngre förhistoriska perioder. Odlingsrösen, gravrösen och andra synliga fornlämningar dominerar totalt, medan boplatsfynd från äldre perioder är sällsynta eller saknas. Detta senare förhållande är inte ägnat att förvåna då landskapet kännetecknas av kuperad skogsmark och snårig betesmark, vilket innebär starkt begränsade möjligheter till okulär besiktning. Stenåldersinventering måste därför förläggas till områden där eventuella fynd finns exponerade, dvs. till de få uppodlade åkerytor som finns och framför allt till strandzoner invid sjöar och vattendrag

Det dominerande skogslandskapet i norra Skåne, i kombination med ett speciellt lågt exploateringstryck, har medfört att kunskapen om den äldre stenålderns bosättningsmönster är liten. En annan viktig orsak är att detta område rönt litet intresse från forskarvärlden, kanske på grund av naturgeografin och avståndet till de akademiska lärosätena. Ett belysande undantag som visar regionens stora forskningspotential är undersökningarna av senpaleolitiska lämningar vid Finjasjön genomförda av Arkeologiska institutionen vid Lunds universitet.[1] Resultaten av dessa utgrävningar, i kombination med amatörarkeologers inventeringsinsatser, förändrar radikalt den tidigare bilden av norra Skåne som ett förhistoriskt randområde.[2]

År 1993 påbörjades de arkeologiska undersökningarna i samband med den 6,5 mil långa ombyggnaden av väg E4 i norra Skåne och södra Småland.[3] Vägkorridoren passerar genom flera naturgeografiskt skiftande miljöer: från ett uppodlat slättlandskap i söder till kraftigt kuperad skogsterräng i nordöst. Stenåldersmaterialet i området kännetecknas framför allt av enstaka neolitiska lösfynd. Ser vi till undersökningsområdet i stort minskar frekvensen av de neolitiska fynden ju längre norrut man kommer och antar karaktären av slumpvisa upptäckter. Detta gäller även de neolitiska bosättningsspår som undersökts inom E4-projektet.[4] Bortsett från boplatser i Rönne ås dalgång är inget säkert äldre stenålders-

Fig. 1. Skåne med undersökningsområdet markerat.

material känt. Vid den reviderade fornminnesinventeringen 1995 upptäcktes ett tiotal lokaler med måttliga mängder slagen flinta invid Västersjöns och Rössjöns stränder. Flintmaterialet har ej daterats.[5]

Inom ramen för E4-projektet genomfördes därför riktade inventeringar i syfte att identifiera lämningar från äldre stenålder i anslutning till vägprojektet.[6] Detta innebar en förutsättningslös granskning av olika naturmiljöer som kan ha varit attraktiva under denna period.

De tre naturzonerna

Det aktuella undersökningsområdet, ca 260 kvkm stort (fig. 1), kan grovt indelas i tre miljözoner: Pinnåns dalgång i söder, skogs- och mossmarkerna i mellersta delen samt insjöarna i norr.

Pinnån (fig. 2, område A–D) genomkorsar ett landskap kännetecknat av omfattande isälvsavlagringar som på båda sidor avgränsas av markerade, sandiga blockrika moränhöjder och urberg i dagen. Dalgången består geologiskt av omfattande svämsediment och fluvialt deponerad finmo och lera. Den flacka sänkan är ställvis ganska bred, upp till 1 km, vilket möjliggjort kraftig meandring och utbildandet av idag torrlagda korvsjöar. Pinnåns närmiljö består idag av bebyggelse, betesmark och framför allt av snårig skogsmark.

I Pinnåns nedre lopp, mellan Östra Ljungby och sammanflödet med Rönne å, ändras de geologiska förhållandena på ett mycket påtagligt sätt. Ytjordarterna domineras här av glacial finlera och mäktiga sand- och grusförekomster. Detta område karakteriseras av rika odlings- och betesmarker. Tunneldalen nordväst om Östra Ljungby bör ha fungerat som en naturligt utbildad infallsport för tidiga expansioner in i det annars svårforcerade landskapet.

Mellan Pinnåns dalgång i sydost och Västersjön och Rössjön i norr, består landskapet av topografiskt kraftigt varierande terräng med inslag av moränåsar, småtjärnar och mossar (fig. 2, område E–H). Marken är i huvudsak skogbevuxen och de få öppna partierna, i anslutning till friliggande gårdar, utgörs främst av betes- och ängsmark. Landskapets geologi domineras av olika typer av moränjordar och isälvsavlagringar i kombination med moss- och kärrmark. Denna övergripande geologiska profil kan följas från Hallandsåsens sydsluttningar i norr, till Bäljane å i söder, mellan Klippan och Perstorp.

I direkt anslutning till Hallandsåsens södra sluttning ligger de två större insjöarna Västersjön och Rössjön (fig. 2). Ett större våtmarks- och mossområde i söder förbinder området med bl a Pinnåns dalgång. Miljön kring de storleksmässigt jämförbara sjöarna präglas av tät blandad löv- och barrskog. Den upp till 27 meter djupa Rössjön omgärdas av isälvsgrus, medan den betydligt grundare Västersjöns omedelbara omgivningar karakteriseras av mindre blockrik, sandig moig morän.

Resultat

Sammanlagt påträffade vi under en veckas inventering trettioen fyndförande platser. De svårinventerade områdena i Pinnåns dalgång samt skogs- och mossmarkerna gav endast en handfull fynd (fig. 2, platserna 17–19, 21), medan utfallet av två dagars strandzonsbesiktning kring Västersjön och Rössjön blev stort (fig. 2, platserna 1–16, 20, 22–31). Tidsbristen medförde att ingen heltäckande inventering av sjösystemen kunde utföras, varför insatserna koncentrerades till in- och utloppen, utskjutande uddar och grunda vikar.

Ett första intryck av våra egna riktade inventeringsinsatser är att de enskilda fyndlokalerna i området generellt sett ger ett ringa fyndmaterial i jämförelse med de flintrika stenåldersboplatserna i södra Skåne. Detta förhållande kräver en större tids- och arbetsinsats än vad som är möjligt inom ramen för

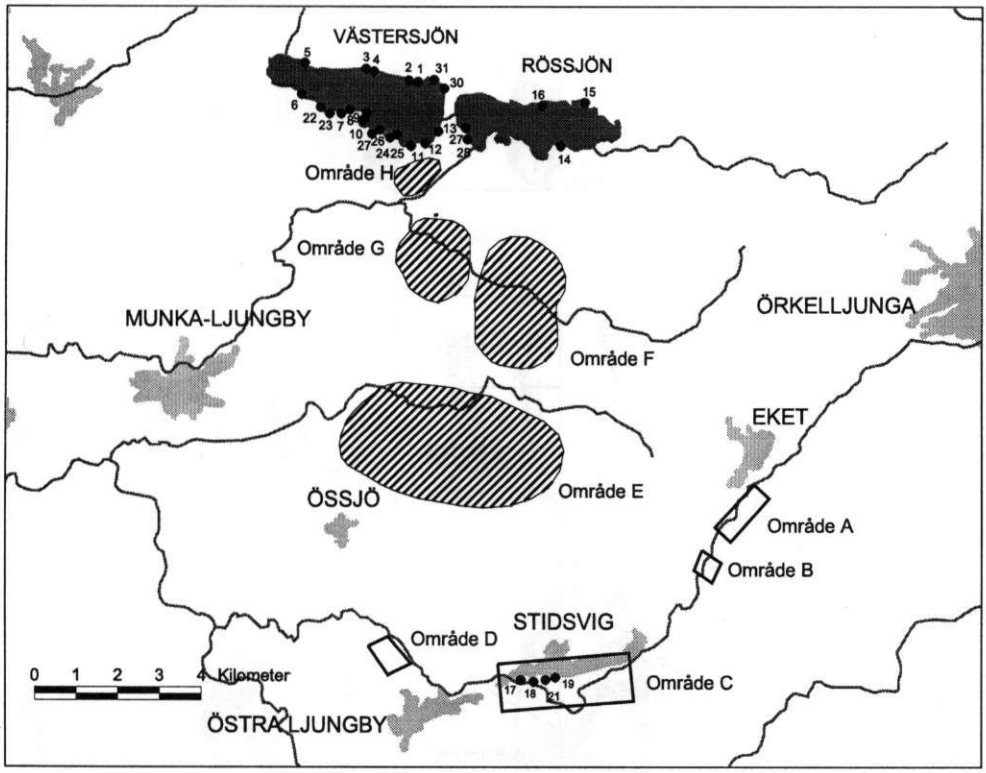

Fig. 2. Undersökningsområdet med de i texten omnämnda miljözonerna och fyndplatserna.

den ordinarie fornminnesinventeringen. Tidspressen på Riksantikvarieämbetets fornminnesinventerare medger endast extensiva besiktningar och kan också leda till individuella prioriteringar av en fornlämningskategori på bekostnad av en annan.[7] Faktorer som påverkar besiktningsmöjligheterna och därmed också inventeringsresultaten är bland annat den skiftande strandgeologin. Stränderna utgörs omväxlande av klappersten, sand eller dyiga vassbälten. Dessutom spelar väderleken en stor roll. Lugna dagar utan nederbörd är nästan en förutsättning för att kunna upptäcka små brunpatinerade flintor bland växtresterna i vattenbrynet. En hög vattennivå eller ett istäcke omöjliggör naturligtvis en riktad inventering, varför tidpunkten på året också har stor betydelse. Omfattningen av eventuella vattennivåregleringar i sjöarna är i skrivande stund okänd, men fyndens betydande kronologiska spännvidd (se nedan) gör det ej sannolikt med några större genomgripande nivåförändringar under stenåldern, ett fenomen som annars är känt från flera sydskånska insjöar.[8]

På stränderna och i vattnet nedanför de eroderade strandhaken registrerades material från tjugosju fyndplatser, av vilka åtta via ledartefakter direkt kan dateras till Maglemosekultur (fig. 2, platserna 1, 2, 7, 9, 11, 22, 23, 25). En mindre del av de övriga platserna innehöll även blandade material från Maglemose-, Kongemose- och Erteböllekultur samt från Neolitikum (fig. 3). Fynden består av pilspetsar, kärnor, knivar, yxor, mikrospån, sticklar etc., sammanlagt ca 4 kg. Ur ett forsk-

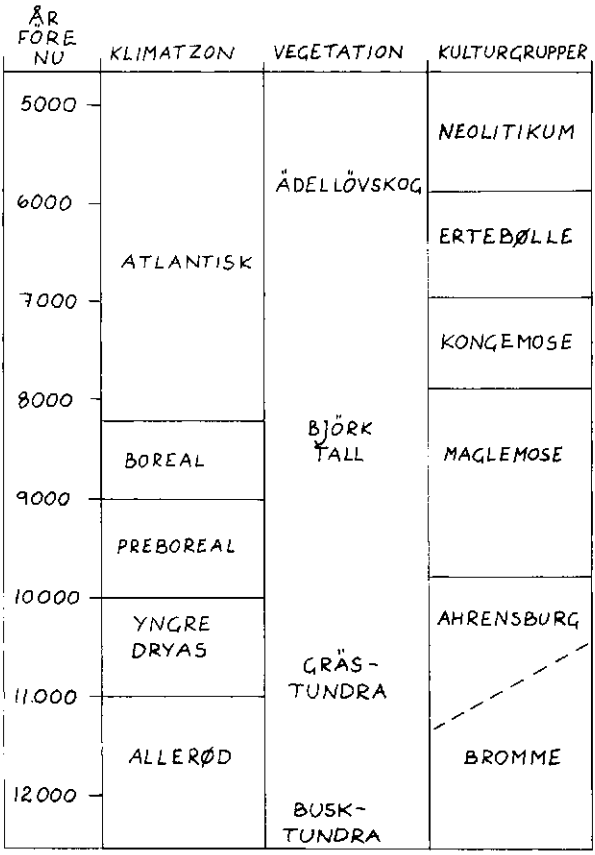

Fig. 3. Tidstavla.

ningsperspektiv är dock upptäckten av renodlade Maglemoseplatser med ett varierat fyndmaterial av speciellt intresse. Därför kommer den fortsatta diskussionen att ta sin utgångspunkt just i fynden från Maglemosekulturen.

Bland annat påträffades s.k. Vigmikroliter och lancettmikroliter av Klosterlund- och Mulleruptyp tillsammans med smäckert utförda spån och mikrospån. Dessa föremål kan dateras till den äldre delen av Maglemosekultur.[9] En liten skivyxa i kärnteknik, kantsticklar, knivar och koniska kärnor ansluter väl till den tidigmesolitiska dateringen (fig. 4).[10]

Materialsammansättningen varierar från plats till plats och representerar både regelrätta bosättningar och specialiserade satellitlokaler. Boplatslämningarna innehåller flera komponenter där exempelvis rester av spånframställning förekommer tillsammans med pilspetsar, sticklar, yxor, kärnor, skrapor, bränd flinta och skärvsten (fig. 4). Dessa platser är inte bara fyndrikare utan omfattar också större ytor än satellitlokalerna. Exempelvis hittades en trolig slaktplats vid den sydvästra delen av Västersjön, strax nedanför en markant moränås. Ett antal skärverktyg påträffades här inom en mycket begränsad yta (fig. 2, plats 22). Föremålen utgörs av en segmentkniv, en skivkniv och två avslag med kraftig bruksretusch (fig. 5). Till dessa lokaler kan även föras flera odaterade fyndplatser för enstaka flintföremål som spån och avslag med bruksretusch (fig. 2, platserna 3, 6, 12 och 16).

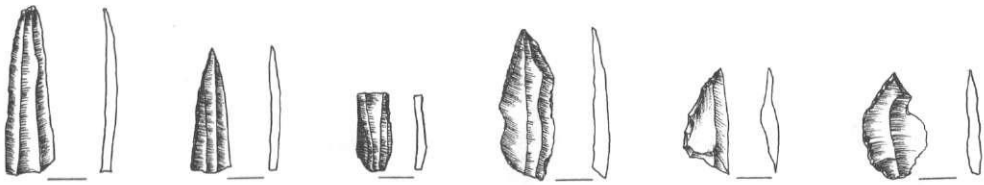

1–6. Mikroliter.

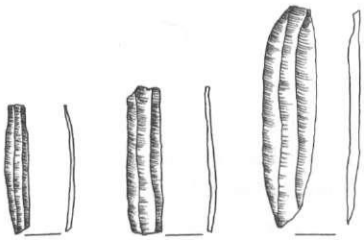

7–9. Mikrospån och spån.

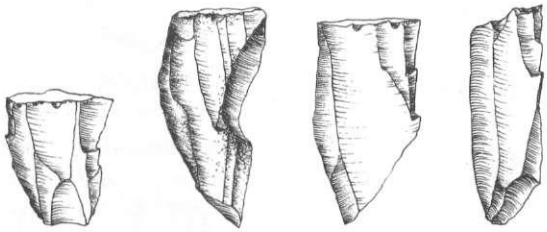

10–13. Kärnor.

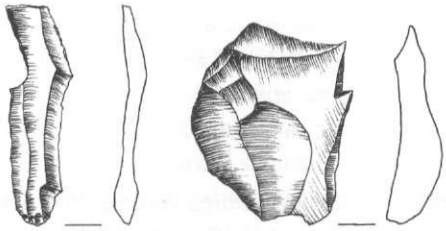

14–15. Sticklar.

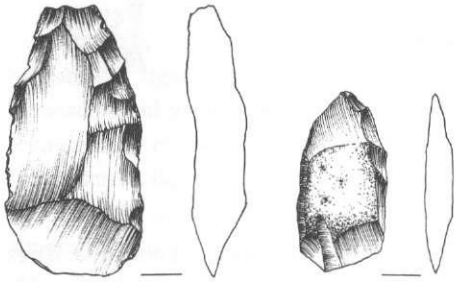

16–17. Yxor.

Fig. 4. Boplatsmaterial från Västersjön. Skala 1:2. Teckningar Bo Knarrström.

Utgångsmaterialet för verktyg och vapen utgörs på samtliga platser av högkvalitativa senon- och danienflintor, oftast utan krusta, en förutsättning för periodens mikrolitiska flinthantverk. Människorna i området förefaller ej ha utnyttjat alternativa material som t.ex. kvarts och olika bergarter. Flintteknologin har varit hushållande men inte på något sätt snål. Detta märks inte minst genom avsaknaden av bipolära reduktionsmetoder, något som annars brukar förknippas med stenåldersbosättningar i råmaterialfattiga regioner som exempelvis gränszonen mellan Skåne och Småland.[11] Bipolär teknik är en resurssnål metod att maximera utkomsten av ett extremt litet flintstycke. Vid bearbetningen vilar flintkärnan mot en städsten och bearbetas med knacksten och slås från båda håll. Både avslag och kärnor från denna typ av tillverkning kan lätt identifieras.

Andelen redskap i det undersökta området är mycket hög, sett i förhållande till den totala mängden flinta. I Sydskandinaviska områden med rik tillgång på flinta brukar andelen redskap från Maglemosekultur sällan överstiga 10 % av den totala mängden flinta.[12] På de samtida boplatsytorna och satellitlokalerna kring Västersjön och Rössjön utgör redskapsandelen i genomsnitt 33 %. Vad beror denna uppenbara skillnad på?

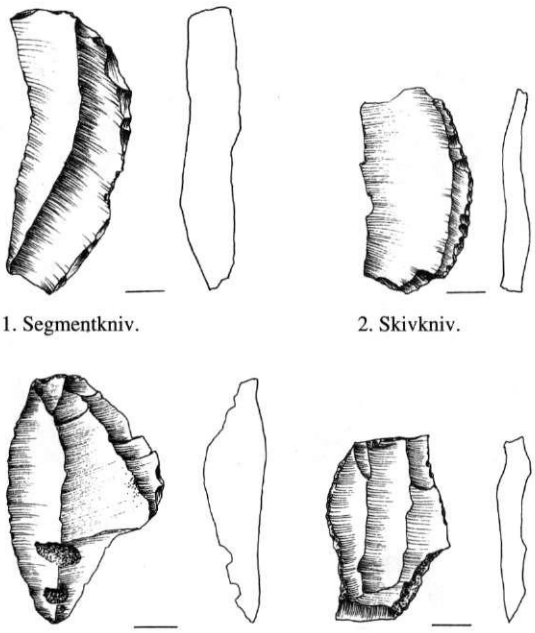

1. Segmentkniv. 2. Skivkniv.

3–4. Avslag med retusch.

Fig. 5. Slaktverktyg från plats 22, Västersjön. Skala 1:2. Teckningar Bo Knarrström.

De arkeologiska undersökningarna längs E4:an har visat att naturligt förekommande flinta nästan helt saknas i regionen. Endast ett fåtal små flintnoduler av mycket dålig kvalitet har iakttagits i moränen, vilket inneburit en specifik råmaterialsituation för den mesolitiska befolkningen runt sjösystemen. Det grundläggande vid all redskapstillverkning är anskaffning av råmaterial, och vid den primära bearbetningen görs flera bedömningar av ämnenas lämplighet. Förarbeten huggs rena från krusta och orenheter för att sedan transporteras vidare. Arbetsgången synliggörs i Maglemosematerialet från Västersjön genom kombinationen av en hög redskapsandel, frånvaron av resurssnål flintteknik och endast få avslag med krusta. Redskap och förarbeten måste därför ha färdigställts på platser längre söderut eller vid kusten där tillgången på flinta var god. Detta bör vara anledningen till att så få avslag hittas i förhållande till mängden färdiga verktyg. Förutom denna inblick i tidens flintteknologi ger således materialet även värdefulla bidrag till tolkningen av människornas mobila levnadsmönster.

Näringsstrategi och miljöresurser

En fråga som naturligtvis inställer sig är varför norra Skåne över huvud taget koloniserades under tidigmesolitikum. Terrängen är svårforcerad, det fanns inga råmaterialförekomster och avståndet är stort till kulturgruppens kända kärnområden. Trots detta har området uppenbarligen erbjudit oemotståndliga resurser för tidigmesolitiska jägar-samlargrupper. Denna inflyttning infaller under den preboreala tiden, det vill säga för mellan 9 000 och 10 000 år sedan (fig. 3). Den tidigare kronozonen under yngre Dryas med ett extremt kyligt klimat hade tvingat bort den etablerade faunan där exempelvis ren och älg ingick.[13]

Med vikande naturresurser försvann sannolikt också de sista senpaleolitiska jägargrupperna från Skåne. Den efterföljande preboreala tiden karaktäriserades emellertid av snabba miljöförändringar och en nyetablering av flora och fauna.[14] Därmed fanns också förutsättningar för en rekolonisation av den skandinaviska halvön.

Bosättningsmönstret i Skåne under den tidigpostglaciala perioden påminner starkt om förhållandena under senpaleolitikum där boplatser och enstaka fynd centreras kring de större insjöarna.[15] På de få Brommeboplatser där bevarat organiskt material förekommer dominerar ben från älg. Renen ingår förvisso som jaktbyte, men detta bör ses mot bakgrund av att man även jagat bäver, järv, mindre hjortdjur, fisk och fågel.[16] Jämför man näringsstrategierna mellan Bromme/Ahrensburg och Maglemosekulturen finns således stora överensstämmelser i det breda utnyttjandet av olika naturzoner. Därmed kan man också förvänta sig en likartad samhällsorganisation, där en flexibel social struktur och stor rörlighet varit avgörande. Jaktens betydelse i förhållande till fiske och insamling är under ständig debatt, men en unilinjär utveckling inom Maglemosekulturen är knappast trovärdig med tanke på de varierande naturgeografiska miljöer som utnyttjats.

Det postglaciala landskapet förändrades från mer eller mindre öppen mark till ett allt mer slutet skogslandskap dominerat av björk och tall med hassel som ett senare inslag.[17] Denna gynnsamma klimatutveckling avbröts av en torrperiod under den sista delen av preboreal tid, vilken medförde grundvattensänkning och uttorkning av många insjöar. Livsbetingelserna för det jaktbara viltet har givetvis påverkats negativt av dessa fluktuationer.[18]

Miljöförändringarna kan också ha bidragit till att Maglemosebosättningarna i södra och centrala Skåne centrerades till de fåtaliga, ännu existerande öppna vattenspeglarna, men förändringarna slog naturligtvis olika hårt beroende på landskapets grundförutsättningar. Uroxen, visenten och älgen kräver tillgång till rikt bete invid större sjöar och vattendrag, och torkan kan därför ha lett till en koncentration av megafaunan till norra Skånes extremt rika våtmarker – en miljö utmejslad ur landskapets mosaik av både naturliga vattenytor och bäverdammar med sällsynt goda förutsättningar för storviltsjakt.[19]

Bosättningen är tydligt koncentrerad till Västersjön, medan Rössjöns stenålderslokaler verkar vara av mer tillfällig eller specialiserad karaktär. Rössjöns större djup och ofta besvärliga topografi med blockrika klapperstensstränder kan ha gjort sjön mindre attraktiv för mer permanent bosättning. Västersjöboplatserna ligger företrädesvis på sandiga terrasser invid grunda vikar, medan satellitlokalerna har en mer slumpmässig spridning. Boplatsernas läge, ofta på betydande avstånd från sjöarnas in- och utlopp, indikerar att säsongbundet fiske – exempelvis på vandrande lax – inte varit av primär betydelse. I stället visar sammansättningen av boplatsmaterialet en tydlig fokusering på jakt (fig. 6). Pilspetsar, knivar, spån och sticklar utgör tillsammans med mikrospån ett dominerande inslag i den materiella kulturen. Funktionsbestämning av enstaka fyndlokaler indikerar även förekomsten av slaktplatser runt sjöarna.

Alla de här ovan nämnda faktorerna – paleomiljön, redskapssammansättningen, råmaterialsituationen, boplatslägena och fyndlokalernas karaktär – ger en entydig bild av ett välorganiserat jägarsamhälle, där Västersjön utgjort ett centralområde.

Man kan föreställa sig den stora basboplatsen vid sjön en tidig morgon för mer än 9 000 år sedan; de första slingorna av rök stiger upp från hyddornas eldstäder; vid sjökanten ligger kanoter och nyss uppdragna flätade mjärdar. Tystnaden är påtaglig, men i fjärran

hörs hundskall. Ett par kilometer längre västerut närmar sig slutet på en flera dagar lång jakt. Hundarna har på nytt ställt den illa sargade uroxetjuren på toppen av en moränås, strax ovanför sjön. Knäckta pilskaft sticker ut ur blödande sår och tjuren omringas av tillskyndande jägare. Surrande viner ytterligare ett dussin pilar mot djurkroppen, och huvudet med de enorma hornen börjar långsamt sjunka mot marken. Jägaren, som upptäckte bytet och

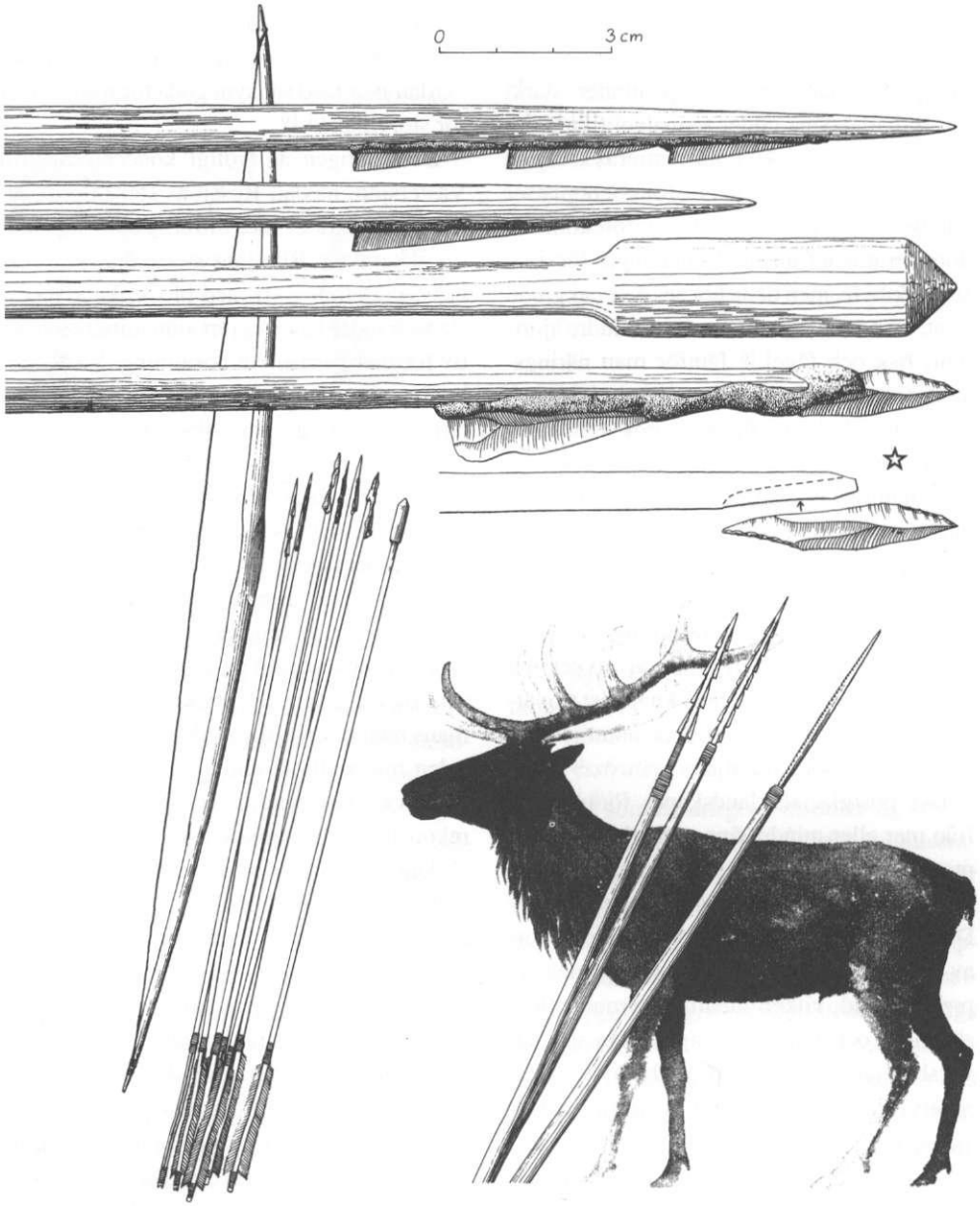

Fig. 6. Maglemosejägarnas vapen. Illustration av Flemming Bau.[21] Stjärnan markerar den s.k. Loshultspilen från norra Skåne. Flintspetsar av motsvarande typ påträffades vid Västersjön.

avlossade första pilen, ger med våldsam kraft tjuren nådastöten med jaktspjutet. Med gemensamma krafter baxas och rullas den tunga kroppen mödosamt nedför den korta slänten till stranden. Jägarna tvättar av sig flera dagars svett och smuts innan slakten vidtar. Under styckningen tänds en eld som signalerar att jakten lyckats, och boplatsens kvarvarande invånare sätter kanoterna i sjön. När hundarna fått sin beskärda del, packas de stora köttstyckena i kanoterna för hemtransport. Efter några timmar är det bara den blodränkta sanden och några utslitna flintknivar som minner om dramatiken.

Slutord

De omfattande mossmarker som präglar landskapet i norra Skåne och södra Småland representerar igenväxta vattenssystem, som påminner om paleomiljön kring Västersjön. Det bör finnas tusentals lämpliga jakt- och boplatslägen intill förhistoriska sjöar som idag täcks av mossa och torv. Identifieringen av överlagrade tidigmesolitiska lokaler förutsätter först och främst kunskap om mossarnas bildningshistoria, den underliggande topografin och inte minst riktade grävningsinsatser. Mossarnas extremt goda bevaringsförhållanden för organiskt material ger sådana lokaler ett mycket högt forskningsvärde. Möjligheterna belyses genom tidigare fynd som exempelvis Loshultspilen (fig. 6) och flera mossfynd av uroxe och visent.[20] Detta visar att vi bara har gläntat på dörren till ett förhistoriskt landskap som kommer att få mycket stor betydelse för förståelsen av Maglemosekulturens nordliga utbredning.

Noter

[1] Götz, A. & Carlie, L. 1983. Ett senpaleolitiskt fynd från norra Skåne. *Ale 1983: 2.*

Sjöström, A. & Pihl, H. 1994. *Arkeologisk undersökning av stenåldersboplatser på Mölleröd 1: 65 och Finja 3: 36, Finja socken, Skåne.* Stencil. Arkeologiska Institutionen, Lunds Universitet.

Larsson, L. 1996. The Colonization of South Sweden during the Deglaciation. I Larsson, L. (ed). *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° N° 24. Lund.

[2] Larsson, L. 1994. De äldsta boplatslämningarna i Sydsverige. Fynd och boplatser kring Finjasjön, norra Skåne. *Ale 1994: 1.*

Carlie, L. 1992. Stenåldersboplatser utmed ett nordskånskt åsystem. *Västra Göinge Hembygdsförenings Skriftserie, XL.*

[3] Wallin, L. 1995. Arkeologisk utredning 2A. Småland, Väg E4, delen förbi Markaryd. Väg 117, delen Åmot – Fjärholma, Markaryds socken, Markaryds kommun. *UV Syd Rapport 1996: 1.* Lund.

[4] Olsson, M. 1997. Manus i preparation. *UV Syd Rapport 1997.*

[5] Tåssjö socken, RAÄ fornminnesregister

[6] Författarna tackar Lasse Wallin och Margareta Olsson, RAÄ UV Syd, som ställt medel till förfogande för detta arbete.

[7] Karsten, P. 1990. Aspects of the Survey of Ancient Monuments in the County of Malmöhus. *MLUHM 1989–1990.*

[8] Karsten, P. & Regnell, M. 1995. Bökeberg III – intryck och avtryck från en senmesolitisk inlandsboplats. *Limhamniana 1995.*

[9] Andersen, K., Jörgensen, S. & Richter, J. 1982. *Maglemose hytterne ved Ulkestrup Lyng.* Nordiske Fortidsminder, Bind 7.

Vang Petersen, P. 1993. *Flint fra Danmarks Oldtid,* fig. 89–93.

Fischer, A. 1978. På sporet af overgangen mellem palæoliticum og mesoliticum i Sydskandinavien. *Hikuin 4.*

Degn Johansen, A. 1990. *Barmosegruppen. Præoboreale bopladsfund i Sydsjælland,* fig. 20–21.

[10] jfr Althin, C.A. 1954. *The Chronology of the Stone Age Settlement of Scania, Sweden. I. The Mesolithic Settlement.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. N° 1. Lund, pl. 15–18.

Andersen et al 1982: fig. 53 och 54.

Fischer, A. 1996. At the Border of Human Habitat. The Late Palæolithic and Early Mesolithic in Scandinavia. I Larsson, L. (ed). *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. N° 24. Lund, s. 161, fig 2.

Welinder, S. 1971. *Tidigpostglacialt mesoliticum i Skåne.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° N° 1, fig. 21.

[11] Callahan , E. 1987. An Evaluation of the lithic Technology in middle Sweden during the Mesolithic and Neolithic. *Aun 8.*

Knarrström, B. 1997 a. *Neolitisk flintteknologi i ett*

skånskt randområde. I tryck. 1997 b. Väg 21, förbifart Hässleholm i Finja socken. Manus i preparation. *UV Syd Rapport 1997.*

Karsten, P. & Knarrström, B. 1995. Arkeologisk utredning 2A. Småland, Väg E4, delen förbi Markaryd. Väg 117, delen Åmot - Fjärholma, Markaryds socken. Markaryds kommun. Internrapport UV Syd.

[12] jfr Larsson, L. 1978. *Ageröd I:B – Ageröd I:D. A Study of Early Atlantic Settlement in Scania.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4° N° 12, tabell LV.

Andersen et al 1982, tabell A.

[13] Liljegren, R. & Ekström, J. 1996. The Terrestrial Late Glacial Fauna in South Sweden. I Larsson, L. (ed). *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° N° 24. Lund, s. 138.

[14] Björk, S. 1996. Late Weichselian/early Preboreal Development of the Öresund Strait: a Key Area for Northerly Mammal Immigration. I Larsson, L. (ed). *The Earliest Settlement of Scandinavia and its relationship with neighbouring areas.* Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° N° 24. Lund, s. 123.

[15] jfr Larsson 1996.

[16] Fischer, A. 1993. Senpalæolitikum. I Hvass, S. & Storgaard, B. (red). *Da Klinger i muld ... 25 års arkæologi i Danmark.*

[17] Welinder 1971.

[18] Liljegren, R. & Lagerås, P. 1993. *Från mammutstäpp till kohage. Djurens historia i Sverige.*

[19] jfr Lepiksaar, J. 1983. Zoologisk undersökning. I Wigforss, J., Lepiksaar, J., Olsson, I.U. & Påsse, T. (Red.) *Bua Västergård - en 8000 år gammal kustboplats.* Arkeologi i Västsverige 1.

[20] Andersen, S.H. 1981. Stenalderen 1. *Sesam Danmarkshistorien.*

[21] Pettersson, M. 1951. Mikrolithen als Pfeilspitzen. *MLUHM 1951.*

Liljegren & Lagerås 1993.